

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2021, 8 (2), 791-810

KUR'AN'DA GEÇEN HİKMET KAVRAMININ İŞÂRÎ YORUMU
Ishari Interpretation Of The Concept Of Hikma In The Qur'an

Hamide ULUPINAR

Doç. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, Türkiye. e-Mail: hamideulupinar@gmail.com Orcid No: 0000-0002-5601-0238.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	16/09/2021
Kabul Tarihi / Accepted:	19/11/2021
Yayın Tarihi / Published:	30/12/2021
Cilt / Volume:	8
Sayı / Issue:	2
Sayfa / Pages:	791-810

Atıf / Cite as: Ulupınar, Hamide. "Kur'an'da Geçen Hikmet Kavramının İşârî Yorumu" [Ishari Interpretation Of The Concept Of Hikma In The Qur'an]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/2 (2021), 791-810.

Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.996308>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, İthenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with İthenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar/lar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar/lar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (2) 2021: 791-810

KUR'AN'DA GEÇEN HİKMET KAVRAMININ İŞÂRÎ YORUMU*

Hamide ULUPINAR**

Öz

“Engellemek, alıkoymak, sağlam yapmak” gibi anlamlara gelen hikmet kelimesi pek çok manayı içinde barındırmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de on dokuz âyette yirmi defa geçen hikmet kelimesi de farklı anlamlarda kullanılmıştır. Dolayısıyla müfessirler de kavramı farklı yönleriyle izah etmiş, genellikle “nübüvvet, sünnet, ilim, amel, anlayış, hüküm, delil” anlamında yorumlamışlardır. Sûfi müfessirler ise âyetlerdeki hikmet kavramını “nübüvvet, sünnet, ilim, amel, anlayış, ledünnî ilim, mârifet, sözde ve amelde isabet etmek, güzel ahlâk, hüküm, kesin delil” şeklinde açıklamışlardır. Görüldüğü üzere âlimler, hikmetin anlamları konusunda çoğunlukla hemfikirdir. Ancak sûfi müfessirler hikmetin nazarî yönünü kabul etmekle birlikte daha çok amelî yönüne vurgu yapmışlar, hikmetin kesinlikle arınıp amel etmekle elde edilen bir bilgi olduğunu söyleyerek bu konudaki müktesebâtı zenginleştirmişlerdir.

Bu makalede sûflerin âyetlerdeki hikmet kelimesine getirdikleri yorumlar ortaya konulacaktır. Sûflerin hikmet kavramına getirdikleri açıklamalar, meselenin ilim geleneği içerisinde yerini ve farkını tespit etmek için müfessirlerin görüşleriyle kıyaslanarak değerlendirilecektir. Çalışmanın sonuçları maddeler halinde ortaya konulacaktır. Böylece hikmet kavramı, pek çok manasıyla izah edilecek, kavrama İslam ilim geleneği içerisinde sûflerin katkıları tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur’an, Hikmet, İlim, Mârifet, İşârî yorum

Ishari Interpretation Of The Concept Of Hikma In The Qur'an

Abstract

The Notion of al-hikma (The Wisdom), which means "to prevent, to withhold, to make solid", accomodates a multitude of significations. Likewise, mentioned twenty times in nineteen verses of the Holy Quran, the word of hikma conveys different meanings. Therefore, the commentators Have considered and explained the concept in a variety of aspects, generally interpreting it as “prophethood, the sunnah, knowledge, deed, insight, judgment, proof.” On the other hand, Sufi commentators have explained the concept of hikma in the verses as “the prophethood, the sunnah, the knowledge, the deed, the insight, the knowledge because of God’s blessing, the mystique, be true in word and deed, good morality, judgment, proof positive.”

As can be seen, scholars mostly agree on the meanings of hikma. However, while the sufi commentators accepted the theoretical aspect of hikma, they put more emphasis

---

* Yazar, makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir unsur bulunmadığını, yazar/lar arasında *çikar çatışması* olmadığını ve bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

** Doç. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, Türkiye. e-Mail: hamideulupinar@gmail.com Orcid No: 0000-0002-5601-0238.

more on its practical side, and enriched the *acquis* by stating that wisdom is definitely a knowledge obtained by purifying and acting.

In this article, the interpretations of the sufis to the word wisdom in the verses will be revealed. The explanations brought by the sufis to the concept of wisdom will be evaluated by comparing them with the views of the commentators in order to determine the place and difference of the issue within the scientific tradition. The results of the study will be presented in articles. Thus, the concept of wisdom will be explained in many ways, and the contributions of the sufis to the concept within the Islamic scientific tradition will be determined.

Key words: Qur'an, Hikma (Wisdom), Knowledge, Marifet, Ishari Interpretation

Structured Abstract: The Notion of al-hikma (The Wisdom), which means "to prevent, to withhold, to make solid", accomodates a multitude of significations. Likewise, mentioned twenty times in nineteen verses of the Holy Quran, the word of hikma conveys different meanings. Therefore, the commentators Have considered and explained the concept in a variety of aspects, generally interpreting it as "prophethood, the sunnah, knowledge, deed, insight, judgment, proof." On the other hand, Sufi commentators have explained the concept of hikma in the verses as "the prophethood, the sunnah, the knowledge, the deed, the insight, the knowledge because of God's blessing, the mystique, be true in word and deed, good morality, judgment, proof positive." As can be seen, scholars mostly agree on the meanings of hikma. However, while the sufi commentators accepted the theoretical aspect of hikma, they put more emphasis more on its practical side, and enriched the *acquis* by stating that wisdom is definitely a knowledge obtained by purifying and acting.

Hikma is knowledge that Almighty Allah reveals and teaches to his prophets, and bestows upon his righteous and saintly servants. This knowledge cannot be separated from the deed such that Allah teaches this knowledge more to his servant who acts with what he knows. That is, as long as a person acts according to what he knows and avoids bad behavior, Allah teaches him what he does not know. Therefore, the first point on which scholars agree on the knowledge of hikma (wisdom) is that this knowledge is "revealed/taught/given" knowledge. The second point agreed upon is that the condition of One's attainment of this knowledge is to act accordingly and the condition of accepting the knowledge of wisdom is to be purified from all kinds of dirt. For this reason, the sufis denominate the knowledge of hikma (wisdom) as *ledunni* knowledge -that is the knowledge because of Allah's blessing- since this knowledge is given by Allah. Alongside the sufis calls the knowledge of hikma as "*marifetullah*" -literally meaning the knowledge of Allah- based on its meaning of "knowing the highest being through the most honorable knowledge." Here, the highest being is 'Allah the Almighty' and the most honorable knowledge is "the knowledge of hikma that God bestows upon the servant."

The word hikma is a broad concept with many meanings. However, the meaning that covers all meanings is undoubtedly knowledge. Because when a person has the knowledge of wisdom, he will be correct in his words and actions speak the truth and apply the truth. Therefore, he is fair in his judgements since he has the insight and awareness to look beneath the surface. The wisdom given to the prophets in the Qur'an has been interpreted as "prophecy and sunnah" by scholars. However, when the issue is handled in depth with all its aspects, it will be seen that prophecy is a knowledge/duty given by Allah, and sunnah is the application of revelation, its application to life. From this point of view, it can be said that sunnah is an action taught by Allah and therefore it is of divine origin.

Another fact that the servant learns in the process of attaining the knowledge of wisdom is that this knowledge is bestowed on the servant gradually. According to Sufis, Al hikma which is denoted in the Holy Quran as '*Hikmeti Baliġa*' -literally meaning perfect and mature wisdom- describes the wisdom that is attained/reached. Because Allah employs the word '*hikma*' in every other verse but mentions here with an attribution as '*hikmeti*

balîğâ', The sufis conclude that this denotation refers to a gradual knowledge of the wisdom and the ultimate knowledge attained. It should also be noted that at this level where wisdom reaches its end, the servant realizes the limitlessness of Allah's wisdom secrets.

In the study, ishâri interpretation of the concept hikma in the verses has been discussed by comparing it with the views of the commentators. The results of the study have been specified and the concept of hikma with a number of meaning has been explained. It has been stated that the knowledge is the meaning all-encompassing. This knowledge is a gradual knowledge. When a person reaches the knowledge of Hikma bestowed upon him by Allah, he becomes true in Word and deed, becomes moral and becomes sound and fair in his judgements as he has the gain the insight to look beneath the surface.

Key words: Qur'an, Hikma (Wisdom), Knowledge, Marifet, Ishari Interpretation

GİRİŞ: HİKMET KAVRAMI VE HİKMET ÂYETLERİNİN TEFSİRİ

Sözlükte “yargıda bulunmak” anlamına gelen hikmet sözcüğü “engellemek, alıkoymak, gemlemek, sağlam olmak” mânalarına gelir. Üzerinde binilen hayvanı kontrol etmeye yarayan dizgine “hakeme” veya hikmet denilmiştir.¹ Genellikle insanı doğru yola ilettiği, kötülük yapmasına mani olduğu için düşünceye de hikmet denilmiştir.²

Pek çok mânâyı içinde barındıran hikmet kelimesi hakkında çok sayıda görüş ortaya konulmuştur.³ İbn Manzûr “en kıymetli varlıkları en yüce bilgiyle bilmek”⁴ anlamına geldiğini söylemiştir. Ragıb el-İsfehânî, “ilim ve amel ile hakka isabet etme” diyerek hikmeti, Allah’tan olduğunda “eşyanın bilgisine sahip olmak ve onları en muhkem biçimde yaratmak”; insandan olduğunda ise “mevcûdâtın bilgisine sahip olmak ve hayırlı işler yapmak” şeklinde tarif etmiştir.⁵ Seyyid Şerîf el-Cürçânî ise hikmeti, “insanın gücü nispetinde eşyanın mahiyet ve hakîkâtlerini idrak etmesi”⁶ diye tanımlamıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de hikmet kavramı pek çok defa geçmekte; hakeme ve türevleri fiil formunda seksen dört yerde; “hikmet” şeklinde on dokuz âyette yirmi defa, hikmet sahibi anlamına gelen “hakîm” olarak ise doksan yedi yerde zikredilmektedir. Hikmet kelimesinin geçtiği âyetlere baktığımızda on yerde kitap kelimesinden sonra zikredilmiş, yani hikmet kitaptan farklı bir bilgi olarak sunulmuştur. Bu âyetlerde hikmet “verilen/öğretilen/indirilen/vahyedilen” bir bilgi olup kitaptan farklı ama kitapla ilgilidir. Kur’ân-ı Kerîm’de hikmet kavramı üç yerde “mülk”, iki yerde “Tevrat ve İncil” ve birer defa olmak üzere de “mev’iza”, “hayır” “fasl-ı hitap” ve “âyet”

¹ Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb el-İsfehânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, trc. Abdalbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra yay., 2012), 421-422.

² Hikmet sözcüğü ve anlamları konusunda detaylı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara 2001), 7. Kur’ân ve felsefede hikmetin kıyası için bkz. Yalçın Çetin, “Kur’ân’da ve Felsefede Hikmet Kavramı”, *Antakiyat* 3/1 (2020), 1-23.

³ Hikmet kavramının anlamları hakkında bkz. İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/503-511.

⁴ Ebu’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Kahire: Dârü’l-Maârif, 2014), 2/951.

⁵ el-İsfehânî, *Müfredât*, 423.

⁶ Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürçânî, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (y.y., Dârü’r-Reyan), 123-124.

kelimeleriyle birlikte zikredilmiştir. Sadece bir yerde “hikmetün bâliġatün”⁷ şeklinde terkip olarak geçmekte ve tefsir âlimlerine göre bu terkip, bizzat Kur’ân-ı Kerîm’i ifade etmektedir.⁸

Kur’ân’ın tamamını açıklayan ilk müfessir kabul edilen Mukatil b. Süleyman (v. 150/767) hikmetin beş yönü olduğunu belirtmiştir:

- 1- Kur’ân’da emir ve nehiy kipleriyle geçen öğütler
- 2- Anlayış ve ilim anlamında hüküm
- 3- Nübüvvet (Peygamberlik)
- 4- Kur’ân’ın tefsiri
- 5- Kur’ân.⁹

İbn Abbas da hikmet kavramını, Kur’an’ı, nâsihini-mensûhunu, muhkemini-müteşâbihini, mukaddemini-muahharını, helâlini-haramını ve diġer konularını bilmek,¹⁰ olarak tarif etmiştir. İmam Mâtûrîdî, hikmet kavramının “yargıda bulunmak, karar vermek” anlamına geldiğini Kur’an-ı Kerîm’de ise “Kur’ân, nübüvvet, sünnet, akıl, isabet, hüküm, anlayış, nasihat, hüccet, burhan, dinde anlayış sahibi olma” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹

Kur’an-ı Kerîm’de zikredilen “hikmet” kavramı genellikle “sünnet, nübüvvet, amel, Kur’an âyetlerinin ve hükümlerinin maksatları ve incelikleri hakkında derin bilgi sahibi olmak, ilim öğrenmek ve uygulamak, sözde ve fiilde isabet etmek, kesin delil ve Kur’an-ı Kerîm” şeklinde tefsir edilmiştir.¹²

Elmalılı Hamdi Yazır, hikmet konusundaki ilmî birikimi bir araya getirerek âdetâ hiçbir bilgiyi dışarıda bırakmayacak şekilde özetlemiştir. Ona göre hikmet; fayda ve hüküm manaları sebebiyle her güzel bilginin ve her yararlı işin adı olmuştur. Bununla birlikte pratik ilimlerle ilişkisi, teorik ilimlerden daha fazla olduğu gibi, doğrudan doğruya amele tahsisi de ilimden daha fazladır. Güzel ameller içinde de amel bilgisine tahsisi daha çoktur. Yani bir işi körü körüne değil de, önünü sonunu düşünerek ve ondan doğacak bütün tehlikeleri bertaraf etmeyi gözeterek yapmak demektir. Bu doğrultuda hem ilim, hem de amel hikmetin en temel anlamını teşkil eder. Bütün bunlardan dolayı hikmet kelimesi, şu anlamlarla tefsir edilmiştir:

“Sözde ve fiilde isabet etme, bilmek ve bildiği ile amel etmek, ilim ve fıkıh, varlıkların hakikatini idrak etmek, Yüce Yaratıcı’nın emirlerini anlamak, icat etmek,

⁷ el-Kamer, 54/5.

⁸ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1992), 22/116; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Ebu Bekir el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrut 1996), 17/84; Ebu’l-Fida İsmâil b. Ömer, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm* (İstanbul 1984), 7/451.

⁹ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-Nezâir*, nşr. Ali Özek (İstanbul 1993), 28-29.

¹⁰ İbn Abbas, *Tefsîru İbn Abbâs*, thk. Râşid Abdülmün’im er-Racâl (Beyrut: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekâfiyye 1991), 119.

¹¹ Mâtûrîdî’nin hikmet hakkındaki görüşleri için bkz. İbrahim Günaydın, *Mâtûrîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ında Hikmet Kavramı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 47-48.

¹² Veysel Güllüce, “Kur’ân’da Hikmet Kavramı Üzerine”, *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 43-48; Hakan Uğur, “Kur’an’da Hikmet Kavramı-Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 135-158.

varlık âleminde her şeyi yerli yerine koymak, güzel ve doğru işlere yönelmek, insanın gücü yettiği ölçüde Yüce Yaratıcı'ya benzemeye çalışmak, Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanmak, Allah'ın hükümlerini tefekkür etmek ve ona uymak, Allah'a tâat, vesvese ile gerçek makam arasındaki farkı ayırt edebilmeyi sağlayan nur, doğru ve hızlı karar verebilmek, doğruya iletmek, ruhların sükûn ve güvenliğinin son durağı, sebepsiz işaret, bütün hallere hakkı şâhit kılmak, din ve dünya düzeni, ledünnî ilim, ilham doğması için sırrı gizlemektir.”¹³

Bahsi geçen tariflerde görüldüğü üzere hikmet kavramı temelde üç maddede toplanmaktadır: Doğru davranışa götüren bilgi, bilgiye dayanan yararlı iş, bilgide ve amelde sağlamlık.¹⁴

Kur'an'daki hikmet âyetlerinin/kavramının tefsiri hakkında çok sayıda çalışma olması hasebiyle burada özet olarak vermekle iktifa ettik. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde hikmet âyetlerinin işârî yorumu üzerinde herhangi bir çalışma olmadığını gördük. Bu sebeple çalışmanın bu alandaki boşluğu doldurmasını, kavram hakkında diğer tefsirlerle işârî yorum arasındaki benzer ve farklı yönlerin tespit edilmesini hedeflemekteyiz.

1. Hikmet Âyetlerinin İşârî Tefsiri

İşârî tefsir, sûflerin birikim ve keşfe dayalı olarak Kur'an âyetlerinin zâhirî anlamlarının yanında derûnî hakikatlerini açıkladıkları, bâtınî yorumlarını yaptıkları tefsirdir.¹⁵ Kur'an'da yirmi defa geçen hikmet kavramının işârî tefsirlerde pek çok anlamı ve açıklaması bulunmaktadır. Sûfî müelliflerin kavram üzerinde en çok kullandığı anlamları esas alarak bir tasnif yaptık. Ancak aynı âyette geçen hikmet kavramı hakkında ortaya konulan diğer görüşleri de vermeye çalıştık. İşârî tefsirlerde hikmet âyetleri genellikle şu anlamlarla açıklanmıştır:

1.1. Nübüvvet

فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ
بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ.

“Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler, Dâvud da Câlût'u öldürdü ve Allah ona hükümlerlik ve hikmet verdi, ona dilediği şeyleri öğretti. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmı ile diğer kısmını engellemesi olmasaydı yeryüzünde düzen bozulurdu. Fakat Allah'ın âlemler için büyük lütufları vardır.”¹⁶

Bu âyette Allah Teâlâ Dâvud'a (as) verdiği nimetlerden bahsetmektedir. İşârî tefsirlerin ilklerinden olan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* eserinde Sehl et-Tüsterî âyette geçen hikmet kelimesini “nübüvvet” olarak tefsir etmiş, hikmetin, ilimlerin icması olup aslının sünnet olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ Süddî'ye göre de hikmet, nübüvettir.

¹³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. Hamdi Döndüren (İstanbul 2017), 2/255-266.

¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/269. Ehl-i sünnetin hikmet anlayışı hakkında detaylı bilgi için bkz. Maksut Çetin, *İslam'da Adalet Ontolojik ve Beşerî Yansımaları*, (Ankara 2019), 179-180.

¹⁵ Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424-428.

¹⁶ el-Bakara, 2/251.

¹⁷ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Abdurraûf Sa'd-Sa'd Hasan Muhammed Ali (Dâru'l-Harem, 2004), 114.

Katâde, hikmetin “dinde anlayış sahibi olmak ve Rasulullah’ın sünnetine uymak”; Zeyd b. Eslem, “akıl”; Rebi’ b. Enes, “Allah korkusu” olduğu kanaatindedir.¹⁸

İsmail Hakkı Bursevî ise âyeti şöyle yorumlamıştır: “Allah Teâlâ, Dâvud’a Arz-ı mukaddes’in doğu ve batısında bulunan bütün İsrâîloğulları’nın hükümdarlığını, bunun yanında bir de peygamberlik verdi. Ondan önce İsrâîloğulları’nın hükümdarı birden çok olurdu. Dâvud (a.s.)’dan önce hiç kimse hem hükümdar, hem de peygamber olmamıştı. Bilakis daha önceleri hükümdar, İsrâîloğulları’nın bir kabilesinden, peygamber de diğer bir kabilesinden olurdu. Dâvud’da (as) bu ikisi birleşmiştir. Allah Teâlâ, Dâvud’a (as) Zebûr’u dört yüz sûre olarak indirmiştir.” Burada görüldüğü üzere Bursevî, hikmet kelimesinin “nübüvvet” anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹⁹

Müfessirlerin çoğu âyette geçen hikmet kavramının “nübüvvet” anlamına geldiğini söylemişlerdir.²⁰ Dolayısıyla tefsir âlimlerinin ve sûfi müfessirlerin bu konuda hemfikir olduğunu söyleyebiliriz.

1.2. Sünnet

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ
وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

“Andolsun, Allah, mü’minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”²¹

Bu âyetin yorumunda Bursevî şunları söylemektedir: “Zira daha önce Rasûlullah gönderilmeden ve onları eğitip terbiye etmeden evvel, dalâlet olduğu su götürmeyecek kadar açık bir sapıklık içinde bulunuyorlarken onlara kendi içlerinden bir peygamber gönderdi. O peygamberi, kendi neseplerinden ya da kendi ırklarından kendileri gibi Araplardan gönderdi. Böylece, peygamberlerin ne kadar doğru ve güvenilir olduğuna vakıf olup onunla iftihar ederek kelâmını kolayca anlayabilsinler. Bunda Araplar için büyük bir şeref vardır. Allah (c.c.): ‘Bu Kur’ân hem senin hem de kavmin için şereftir’²² buyurmuştur. O peygamber; onlar vahiy duymamış câhil kişiler oldukları halde ‘kendilerine Allah’ın kitabını okuyor.’ Onları, tabiatlarındaki pisliklerden, çirkin inanç ve amellerden, günah kirlerinden temizliyor, kitabı ‘Kur’ân’ı’ ve hikmeti yani ‘sünneti’ öğretiyor.”²³ Bursevî âyette geçen hikmet kavramını sünnet olarak yorumlamıştır.

وَأَذْكُرَنَّ مَا يُثَلَّى فِي بُيُوتِكُمْ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا

“Siz evlerinizde okunan Allah’ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın. Şüphesiz Allah en gizli şeyi bilendir, hakkıyla haberdardır.”²⁴

¹⁸ Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 114-115.

¹⁹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân –Kur’ân Meâli ve Tefsiri*, redaksiyon: Hasan Kamil Yılmaz ve dğr. (İstanbul 2019), 2/462-463.

²⁰ Âyette geçen hikmet kavramı hakkında müfessirlerin görüşleri hakkında bkz. Uğur, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, 147-148.

²¹ Âl-i İmran, 3/164.

²² ez-Zuhruf, 43/44.

²³ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 3/376.

²⁴ el-Ahzâb, 33/34.

Mezkur âyetteki hikmet kelimesi Sehl et-Tüsterî'ye göre sünnettir. Yani Allah Rasûlü'nün âyetlerden çıkardığı anlamdır.²⁵ Âyette peygamber hanımlarına hitap edilerek şöyle buyrulmuştur: "Evlerinizde okunan Allâh'ın âyetlerini ve hikmeti" yâni mu'ciz olan nazmı ile peygamberliğin doğruluğuna delâlet eden Allâh'ın apaçık âyetleri olma özelliği ile türlü ilimleri ve şer'î hükümleri ihtivâ eden bir hikmet olma özelliğini kendisinde toplayan Kitâb'ı/Kur'ân'ı "hatırlayın" hıfz edin, insanlara öğüt ve nasihat yoluyla zikredin. Katâde buradaki "âyetler"i Kur'an âyetleri, "hikmet"i de sırf hikmet olan hadîs olarak tefsîr etmiştir.²⁶

İş'ârî tefsirlerde Âl-i İmran Suresi'nin 164. ve Ahzâb Suresi'nin 34. âyetlerinde hikmet; Kur'ân'ın Hz. Peygamber tarafından uygulanması, yani sünnet anlamına gelmektedir. Müfessirler de bu âyetlerdeki hikmet kelimesini sünnet şeklinde yorumlamışlardır.²⁷ Dolayısıyla bu âyetin yorumu hakkında âlimler görüş birliği içindedir. Buradan hareketle Allah'ın kendilerine bilmediklerini öğrettiği peygamberlerin, kitapta yazılı olmayan uygulamalarının yani sünnetlerinin ilahî kaynaklı olduğu görülmektedir.

1.3. İlim, Anlayış, Amel, Ledünnî İlim, Mârifet

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."²⁸

İsmail Hakkı Bursevî, Peygamber'in Allah'ın âyetlerini insanlara okuması, tevhid ve nübüvveti dâir kendisine vahyedilen delilleri onlara tebliğ etmesi görevinin buyrulduğu âyet hakkında şu açıklamalara yer vermiştir: Onlara anladıkları kadarıyla Kur'ân'ı ve kendilerini kemâle erdirecek doğru bilgileri ve şer'î hükümlerini öğretir. İbn Düreyd: "Güzel ve iyi olan şeyi sana hatırlatan ve seni ona dâvet eden veya kötü olan şeyden seni uzaklaştıran her kelime hikmettir." demiştir. O peygamber, ister farzları terk ederek, ister haramları işleyerek kazandıkları günahların kirinden onları, amel ve istîfâdları nisbetinde temizler.

Cenâb-ı Hak "hikmet" sahibidir. "Hikmet" ise en yüce varlığı en değerli ilimle kavramaktır. En yüce varlık Allah Teâlâ'dır. O'nun bilgisinin hakikatini ve mâhiyetini de ancak kendisi bileceğine göre mutlak Hakîm O'dur. Zira en yüce varlık, en değerli ilimle bilinebilir. Çünkü ilimlerin en değerlisi, ezeli ve daimî olan ve içinde hiçbir şüphe ve gizlilik bulunmayan, vâkıâyâ mutâbık, zevâli düşünülemez ilimdir. Bu da ancak Allah'ın ilminin sıfatıdır. Bazen sanatların inceliklerini kavrayan ve onu çok iyi icrâ edebilen kimseye de "hakîm" denir. Bunun kemâli de ancak Allah Teâlâ'dır. Çünkü o, mutlak Hakîm'dir. Kim bütün varlığı tanıyıp, Allah'ı bilmezse "hakîm" olarak isimlendirilemez. Zira o, en büyük varlığı kavrayamamış ve en yüce varlığı tanıyamamıştır. Hikmet, ilimlerin en yücesidir. İlmin yüceliği de bilinenin yüce oluşuna bağlıdır. Allah'tan daha yüce ve üstün bir varlık olmadığı için Allah'ı tanıyan kimse, her ne kadar diğer ilimlerde kudreti az, lisanı ve beyânı kıt ise de hakîmdir. Fakat Allah'ın hikmetine kıyasla kulun hikmeti; Allah'ın bilgisinin kulun bilgisiyle

²⁵ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 115.

²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 15/443.

²⁷ Zülfikar Durmuş, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Akademik Araştırmalar Dergisi= Journal of Academic Studies* 5/18 (2003), 185; Uğur, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", 153.

²⁸ el-Bakara, 2/229.

kıyaslanması gibidir. O'nun hikmetinden uzak olmakla beraber bu, bilgilerin en iyisi ve en hayırlısıdır. Kim Allah'ı bilirse onun kelamı başkalarının kelamına uymayabilir. Çünkü onun sözleri cüz'iyâtle çok az ilgilidir, aksine sözlerinin çoğu küllîdir. Gelip geçici dünya menfaatleri ile ilgili değildir, ahirette fayda verecek şeylerle ilgilidir. Ahiretle ilgili olan ve küllî anlamlar ifade eden kelimeler mârifet-i ilâhiyye ile ilgileri sebebiyle halk nezdinde daha açık mânâlıdır. Bu yüzden insanlar bazen bu küllî kelimelere "hikmet", bunu söyleyene de "hakîm" adını verirler. Peygamberlerin önderi Efendimiz'in (s) şu sözleri buna örnek gösterilebilir: "Hikmetin başı Allah korkusudur."²⁹ "Zeki kişi, nefsinin hakir gören ve ölümden sonrası için işe yarayacak amel yapan kişidir. Zayıf ve âciz kişi, nefsinin isteklerine uyduğu halde Allah'tan rahmet dileyen kimsedir."³⁰ Bu ve benzeri sözler "hikmet"; söyleyenler ise "hakîm" diye adlandırılır.³¹ Özetle Bursevî, bu âyette geçen hikmeti "en değerli varlık olan Allah'ın, kula lütfuyla bahşedilen en değerli bilgi hikmetle tanınması" anlamıyla açıklamıştır.

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

"Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak temiz gönül/akıl sahipleri anlar."³²

Bu âyette geçen hikmet hakkında sûflerin genel kanaati "ilim ve anlayış" şeklindedir. Allah, kitabında anlayış verdiği kimseye yakınlığından dolayı büyük bir ihsan vermiştir. Sülemî *Hakâiku't-Tefsîr*'inde bu âyetin yorumunda sufilerin hikmet hakkındaki görüşlerini vermiştir:

Hikmet: Ledünnî ilim, illet olmaksızın işarettir, tüm hallerde Hakk'ı müşahede etmektir, ilhamın gelmesi için sırrın temizlenmesidir.

Ebu Osman: Hikmet, ilham ile vesveseyi ayırt eden nurdur.

Kettânî: Allah, Rasulü'nü halkın nefislerini irşad etmek için gönderdi. Kitabı halkın kalplerini uyarmak; hikmeti ise ruhlarının sükûn bulması için indirdi. Rasûl, Allah'ın emirlerine; kitap, hükümlerine davet eder. Hikmet ise Allah'ın fazlına işaret eder.

Ebu'l-Kâsım: Hikmet, senin üzerinde senin müşahedenin değil de Hakk'ın hâtırının hükmetmesidir. Allah kavimleri hikmetle diriltmiş ve üzerindeki hikmetle övmüştür.

Abdullah b. Mübarek'e göre hikmet iyilik, güzelliştir.³³

İbn Atâ'ya göre bir kimseye hikmetin verilmesi, Allah Teâlâ'nın kitabında anlayış verilmesidir. Kime Kitâb'ı anlama kabiliyeti verilmişse, şüphesiz o kimseye Hakk'a yakın olma hususunda büyük bir nimet ihsan edilmiştir.³⁴

Abdülkerîm Kuşeyrî: Hikmet, size Allah'ın hâtırlarının hükmetmesi, nefsin davetlerinin hükmetmemesidir. Size Allah'ın yüceliğinin hâkim olması, şeytanın

²⁹ İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, nşr. Ahmed el-Kalâş (Beyrut 1985), 1/507.

³⁰ Tirmizî, *Kıyâmet*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 31.

³¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 2/37-40.

³² el-Bakara, 2/269.

³³ Ebu Abdurrahmân es-Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, thk. Seyyid Umran (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/79-80.

³⁴ Betül Güner, *Gönül Gözüyle Kur'ân İbn Atâ Tefsiri*, ed. Hamide Ulupınar (İstanbul 2017), 49.

zorlamalarının hâkim olmamasıdır. Hikmet, işlerin doğrusudur. Hikmet Allah'ın hükümlerine uymak, sefeh ise Allah'ın hükmüne uymamaktır. Hikmet Hakk'ı müşahade etmek, sefeh ise gayrı görmektir.³⁵ Kuşeyrî, hikmeti suffilerin bu konudaki genel kanaatine ilave olarak zıddı olan sefeh kavramıyla anlatmıştır.

Ruzbihan Baklî ise hikmetin; ilim, hilm, akıl ve marifet olduğunu söylemiştir.³⁶

Hikmetin ilim ve anlayış anlamına ilave olarak Bursevî, "Kur'ân'ın öğütleri" manasını eklemiştir. Ona göre bir kimseye hikmetin verilmesi, açıklanması ve bu bilgiyle amel işlemeye muvaffak kılınmasıdır. Allah, hikmeti bütün yönleriyle izah eder, öğretir ve onunla amel etmeye muvaffak kılar. Sonsuz ilmi ve ikramı ile kullarından dilediğine hikmet verir. Nitekim bu âyeti inzal etmekle, bizim yararımıza olacak nice ulvî hikmetler bildirmektedir. Bunu ganimet bilmek ve bu emirlerle amel etmeye koşmak gerekir. Her kime ilim ve amel birlikte ihsan edilmişse o kimseye pek çok hayır lütfedilmiştir. Zira bu sayede hem dünyada hem de ahirette hayra erişmiş olur. Allah'ın bildirdiği hikmetlerden ancak nefsin arzularına boyun eğmeyen, vesveselerden uzak olan gönül sahipleri öğüt alabilirler. Lüb/gönül sahiplerinden kasıt, ilmiyle amel eden hikmet ehlidir. Bu tarif, akıl sahibi dahi olsa her mükellefi kapsamaz. Çünkü akli hevâsına üstün gelmeyenler, bu hikmetlerden yararlanamazlar. Hatta bu manada kendisine Kur'ân ilmi verilen kişinin, sırf dünyalıklar nedeniyle ehli dünyaya boyun eğmesi doğru değildir. Çünkü kendisine bahşedilen şey büyük bir hayırdır. Dünya ise çok az bir meta'dır. Şeytan, görünüşte fakra davet eden, fakat hakîkatte kötülükleri emreden bir mânevîyat fukarasıdır. Allah, şeytanın aldatmalarından uzak duran kişiye hikmet bahşeder ki bu, Hak vergisidir. Hak Teâlâ hikmeti, beşerî sıfatlardan arınmış ve ilâhî sıfatların tecellisine mazhar olmuş peygamberlerin ve velîlerin gönlüne verir. Böylelikle sır, gerçek anlamlarıyla zuhur eder. Hikmet, Hakk'ın sıfatlarının nûrlarından bir nûrdur. Allah bu nûr ile kullarından dilediği kimselerin aklını güçlendirir. Hikmet ise insânî aklın kabuklarıyla uğraşmayan, bilakis peygamberlere uyan lübb/gönül sahiplerinin idrak edebileceği bir bilgidir. Çünkü nebiler, onları, beşerî aklın kabuklarının zulmetinden Rabbânî mevhibelerin özündeki nûra çıkarmışlardır. Neticede onlar: "Allah kime nûr vermemişse onun için nûr yoktur."³⁷ âyetinin hakikatine erişmişlerdir.³⁸

İbn Acîbe âdetâ sūfîlerin âyet hakkındaki yorumlarını cem etmiştir. Ona göre hikmet, dinde anlayış sahibi olmak, emirlerde tebassur, yani emirleri delilleriyle bütün yönleriyle derinlemesine bilmektir. Çünkü Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah kime hayır dilerse onu dinde anlayış sahibi kılar."³⁹ Hikmet, bir işi kemal derecesine ulaşana kadar sağlam bir şekilde hakkını vererek yapmaktır ki bu durum; ilimde, amelde, halde ve mârifette de cereyan eder. Sufiler Zât'ın sırlarını ve sıfatların nurlarını kudretle tabir ederler. Onun eserleri ise hikmetle zuhûr eder. Varlığın tamamı, hikmetle kudret arasında kâimdir. Kudret eşyanın açığa çıkması veya açığa çıkaran şey, hikmet ise onun gizli olan yönüdür. Eşya, gereklilik ve sebeplilik ilkesine bağlıdır. Bu, sufilere göre hikmet olarak isimlendirilir. Emrin yerine getirilmesi ve ortaya çıkması ise kudretle isimlendirilir. Kim hikmetle vakıf olursa kudretin

³⁵ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârat: Tefsîru Sûfiyyi'l-Kâmil li'l-Kur'ani'l-Kerîm*, thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahmân (Beyrut 2007), 1/125.

³⁶ Ebu Muhammed Sadreddîn Ruzbihan b. Ebî Nasr Baklî, *Arâisü'l-Beyân fi Hakâiki'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/114.

³⁷ Nûr, 24/40.

³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 2/556-558.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, 1/306; Tirmizî, İlim, 1.

müşâhededesinden perdeli olur. Allah'tan da perdeli olur. Kudretin müşâhededesinde sebeplerle irtibatını kuramayan ârif perdelidir. Kâmil olan ârif kudretin müşâhedesini ile hikmetin ikrarını cem edendir. Bu sayede her hak sahibine hakkını verir, adaletle hükmeder.⁴⁰

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ

"Allah ona kitabı, hikmeti, Tevrât'ı ve İncil'i öğretecek."⁴¹

İsmâil Hakkı Bursevî, kitaptan kasdın kalemle yazmak olduğunu, bunu da Allah'ın vahy ve ilham yoluyla öğreteceğini söylemiştir. Ona göre İsa (a.s.), yaşadığı dönemde insanların en güzel yazanı idi. Allah'ın hikmeti öğretmesinden maksat ise aklî ilimleri, şerîat ilimlerini ve ahlâkî güzelleştirmeyi öğretecek. Çünkü insanın kemâlî, hakkı bizzat bilmekte; hayrı da onunla amel etmek için öğrenmektedir. Bu ikisinin toplamına "hikmet" denilir.⁴²

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مَلَكًا عَظِيمًا

"Yoksa insanları; Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği şey dolayısıyla kiskanyorlar mı? Şüphesiz biz, İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermişizdir. Onlara büyük bir hükümlerlik da vermiştik."⁴³

Allah'ın İbrâhim (as) ve ailesine verdiği lütuflardan bahsedilen âyette geçen kitap, nübüvvet; hikmet ise ilim olarak yorumlanmıştır.⁴⁴

ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُنْفَلَى فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَدْحُورًا

"Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği bazı hikmetlerdir. Allah ile birlikte başka ilâh edinme. Sonra kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak cehenneme atılırsın."⁴⁵

Hikmetin vahyedilen bir bilgi olduğu bildirilen âyet hakkında Abdülkerîm Kuşeyrî şöyle bir açıklama yapar: "Ayaklar müşâhede sahalarının huzuruna ulaştığında, kurbiyet esintileriyle sırların kokusu yayıldığında, vakitler perdelenmekten soyutlandığında, hakikatin sultanı kapladığında bu kötü vasıflardan arınmak mümkün olur. Allah Peygamber'ine vahiyle bildirerek evliyasına ise ilhamın hikmetleriyle öğretir.⁴⁶ Kuşeyrî görüldüğü üzere hikmeti, peygamberlere vahiyle, velîlere ilhamla bildirilen "ledünnî ilim" olarak yorumlar.

Bursevî ise buradaki hikmeti, şeriat ilimleri ve bizzat hakkı bilmek, yani mârifet olarak açıklar. Ancak o, hikmetin nazarî ve amelî yönüne işaret ederek bunun, nazarî hikmetin gayesi ve esası olduğunu belirtir. Oysa en hayırlısı, o hikmetle amel etmektir. Bu da nesih veya bozulmanın olmadığı muhkem hükümlerden olan ilmî hikmettir. "Allah ile birlikte başka ilah edinme"⁴⁷ âyetindeki hitap Hz. Peygamber'edir, fakat asıl kastedilenler yasağı işlemesi mümkün olan kimselerdir. Bu ifâdenin tekrarlanması ise işin başının ve sonunun tevhid olduğunu vurgulamak içindir. Çünkü niyeti olmayan

⁴⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî (Kahire 1999), 1/303-304.

⁴¹ Âl-i İmran, 3/48.

⁴² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 3/116.

⁴³ en-Nisâ, 4/54.

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4/84.

⁴⁵ el-İsrâ, 17/39.

⁴⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 2/190.

⁴⁷ el-İsrâ, 17/22.

kimsenin ameli bâtil olur. Tevhid her hikmetin başıdır ve özüdür. Tevhidi olmayanın ilmi ve hikmeti fayda vermez. Tevhid bütün iyiliklerin aslı, şirk ise bütün kötülüklerin kaynağıdır. Tahkîk ehli şöyle demiştir: Lâ ilâhe illallah kelimesini kâfir bir kimse söylediği zaman kendisinden küfrün karanlığı gider, kalbinde tevhid nûru yerleşir. Mü'min söylediğinde ise ondan nefsin zulmetini giderir, kalbinde vahdâniyyet nûru yerleşir. Her gün bin defa bu sözü söyleyen kimse ise her defasında kendisinden daha önce gidermediği bir kötülüğü giderir. Allah'ı bilme makâmı, ebediyete kadar bitmez. Bu sebeple Allah Teâlâ "Rabbim ilmimi artır, de."⁴⁸ buyurmuştur.⁴⁹

وَشَدَدْنَا مُلْكُهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخُطَابِ

"Biz Davud'un mülkünü güçlendirdik, ona hikmet ve fasl-ı hitab verdik."⁵⁰

Âyetteki hikmet kelimesi Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye göre ilim; İbn Atâ'ya göre ilim ve anlayış; Ca'fer es-Sâdık'a göre doğru söz, sahih inanç, işlerde sebatır.⁵¹ Kuşeyrî'ye göre hikmet, doğru ile yanlış ayırt etme, doğruluk, anlayış, isabet, kendine ve ümmetine nasıl davranacağını bilmek, işlerde sebat etmek, düşünce ve görüşü fesattan men etmek, iyilerin sohbetinde bulunmak, kötülerden uzak durmak;⁵² Ruzbihan Baklî'ye göre anlayış, özel bir ilhamla mânânın derinliğini kavramak, vahyin letâifini, hakikatin özünü bilmektir.⁵³

Bursevî âyetteki hikmeti, her şeyi hakikatle bilme ve -o şeyin amelle ilgili bir özelliği varsa- gereğince amel etme olarak ifade etmiş ve hikmetin iki türünü şöyle açıklamıştır: "Bil ki hikmet iki türdür:

- Konuşulup anlatılan (mentûkun bihâ) hikmet ki bu, şeriat ve tarikat bilgisidir.
- Sükût geçilen, anlatılmayan (meskûtün anhâ) hikmet ki bu da -kendileri için zararlı ve helâk edici olacağından- gerektiği şekilde muttali olamadıkları hakikat sırlarıdır.⁵⁴

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ادْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدْنَاكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهَّ

لَا

وَإِذْ عَلَّمْنَاكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالنُّورِيَّةَ وَالْإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخَلَّقْنَا مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِأَذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِأَذْنِي وَتَبْرَأُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ بِأَذْنِي وَإِذْ نُحْرِجُ الْمُؤْتَىٰ بِأَذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ

"O gün Allah, şöyle diyecek: "Ey Meryem oğlu İsa! Senin üzerindeki ve annen üzerindeki nimetimi düşün. Hani, seni Ruh'u'l-Kudüs (Cebrail) ile desteklemiştim. Beşikte iken de, yetişkin iken de insanlara konuşuyordun. Hani, sana kitabı, hikmeti, Tevrat'ı, İncil'i de öğretmiştim. Hani iznimle çamurdan kuş şekline benzer bir şey yapıyordun da içine üflüyordun, benim iznimle hemen bir kuş oluyordu. Yine benim iznimle doğuştan körü ve alacalıyı iyileştiriyordun. Hani benim iznimle ölüleri de (hayata) çıkarıyordun. Hani sen, İsrailoğullarına açık mucizeler getirdiğin zaman, ben seni onlardan kurtarmıştım da onlardan inkâr edenler, 'Bu, ancak açık bir büyüdür' demişlerdi."⁵⁵

48 Tâhâ, 20/114.

49 Bursevî, Rûhu'l-Beyân, 11/150-151.

50 Sâd, 38/20.

51 Sülemî, Hakâiku't-Tefsîr, 2/184.

52 Kuşeyrî, Letâifü'l-İştârât, 3/100.

53 Baklî, Arâisü'l-Beyân, 3/179.

54 Bursevî, Rûhu'l-Beyân, 17/44.

55 el-Maide, 5/110.

Ruzbihan Baklî, buradaki hikmetin keşifle elde edilen marifet bilgisi, melekût keşiflerinin yolu, mahiyetlerinin sıfatlarıyla fiillerin özü, hakikati anlamına geldiğini söylemiştir.⁵⁶

İsmail Hakkı Bursevî ise burada “hikmet”ten murâd, indirilmiş kitapları, en ince sırlarına kadar bilip kavramaktır. Fakat “hikmet”in, bu bilgileri bilmek ve gereğiyle amel etmek suretiyle nefsin kemâle ermesi olduğu da söylenmiştir. Peygamberler, hal ve maslahata göre mutlak olarak dua ederlerdi. Onlar yaptıkları bütün duaları Allah Teâlâ’nın izniyle, enâniyyet ve benliklerinden sıyrılmış olarak yapmışlardır. Ağzlarından, ancak vâkıya ve hikmete uygun hak sözler sâdır olur. Allah’ın veli kulları da bu konuda peygamberlerin takipçileridir. Fakat insanlar bilmezler.⁵⁷

Bu âyette geçen hikmeti Taberî ve İbn Atıyye “Hz. İsa’nın sünneti”, müfessirlerin çoğu ise “ilim ve amel” olarak tefsir etmişlerdir.⁵⁸ Sûfler ise “İlim, amel ve ledünnî ilim” olarak yorumlamışlardır.

حِكْمَةٌ بِالْعَمَلِ فَمَا تُغْنِ النَّذْرُ

“Bu haberler, zirveye ulaşmış birer hikmettir! Fakat uyarılar fayda vermiyor!”⁵⁹

Âyet hakkında sûflerin görüşleri şöyledir:

Sehl et-Tüsterî: “Allah yeryüzünü yağmur damlaları ile dirilttiği gibi ölü kalpleri de hikmetle diriltir. Hikmet malının başı üçtür: İlki; mekruhlarda nefsi terbiye etmek. İkincisi; kalbi şehvetlerin sevgisinden arındırmak. Üçüncüsü; hâtırları muhafaza ederek kalbi kâim kılmak. Kim kalbin hatarâtı konusunda Allah’ın murakabesi altında olursa Allah onun organlarının hareketlerinde onu korur.”⁶⁰

Ebu Yezîd şöyle demiştir: “Arif için her âyet hikmettir. Onun için ulaşılan hikmette en büyük âyet, nihayetine vardığı mârifet sınırında sabittir.”

Ruzbihan Baklî: “Bu, hakîmlerin hikmeti ve âlimlerin ilimlerinin hakikatini cem eden kemaldır. Çünkü o, ezeli hikmettir. İnkişaf ettiğinde ârif, hakikatlerin apaçık ortaya çıkışında nihayetin kemali üzere onu görür. Bunun üzerine hakikatin ender denizlerinde ve ince sırların garipliklerinde boğulur. Bu durum asla son bulmaz.”⁶¹

Bursevî: “Bu büyük bir hikmettir.” Yâni eksiksiz, mükemmel bir hikmettir. Yahut sakındırma, nehy etme ve öğüt vermede amacına ulaşmış hikmettir. Hikmeti ihtiva ettiği içindir ki, Kur’ân-ı Kerim, “hakîm” vasfıyla nitelenmiştir. Hikmet ilmî ve amelî olmak üzere iki kısımdır. Konuşulan, ifâde edilen hikmet denilince; dînî ve şerî ilimlerle, tasavvuf ve tarikat ilimleri akla gelir. Konuşulmayan, ifâdeye girmeyen hikmet ise; hakikatin esrârı, gerçeğin sırları, dünyayı âhirete tercih eden âlimlerin bilemedikleri, bilmemeleri îcab eden sırlardır ki, onlar bu sırlara muttalî olsalardı anlayıp, içlerine sindiremeyeceklerinden zarar görür, mahv olurlardı.⁶²

⁵⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, 1/336.

⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 5/176, 180.

⁵⁸ Uğur, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, 140.

⁵⁹ el-Kamer, 54/5.

⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîru Kur’âni'l-Azîm*, 115.

⁶¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, 3/367.

⁶² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 20/325.

Bazı müfessirler, âyette geçen “*hikmetün bâliğatün*” ifadesinin Kur’ân olduğu görüşündedir.⁶³ Süfler ise bu görüşe ilave olarak, her âyetin hikmet olduğu, ancak “*hikmetün bâliğatün*” derken hakikatin engin denizlerinde ulaşılan kemal noktası, ilimleri cem eden ezeli hikmetin kastedildiğini söyleyerek Allah’ın sadece hikmet demeyip bâliğa/ulaşılan diye nitelmesi sebebiyle hikmetin aşamalı bir hakikat bilgisi olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Bakara 2/229, Bakara 2/269, Nisâ 4/54, Mâide 5/110, İsrâ 17/39, Sâd 38/20 ve Kamer 54/5 âyetlerinde geçen hikmet kavramı hakkında sûfi müfessirlerin hemfikir olduğu mana “ilim”dir, yani en yüce varlığı en değerli ilimle kavramaktır. Ancak bu ilim kulun amelleri neticesinde Hak tarafından kendisine lütfedilen, verilen bir bilgidir. Bu anlama ilave olarak “Anlayış, ilimle amel etme, ledünnî ilim, illet olmaksızın işaret, tüm hallerde Hak’ı müşahede etmek, ilhamın gelmesi için sırrın temizlenmesi, ilham ile vesveseyi ayırt eden nur, ilâhî hibeye dayalı marifet, ledünnî ilim” manaları ile de izah edilmiştir. Diğer müfessirlerin âyetler hakkındaki “ilim ve onunla amel etme, hakikat sırlarına vâkıf olma” görüşlerinin işârî yorumlarla örtüştüğünü, ancak sûflerin “nur ve mârifetullah, ledünnî ilim” yorumlarıyla ilmin sınırlarını genişlettiklerini, hikmetin amelle kendilerine verilen aşamalı bir bilgi olduğu kanaatiyle konuyu zenginleştirdiklerini söyleyebiliriz.

1.4. Sözde ve Amelde İsabet Etmek

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

“Nitekim kendi aranızdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik.”⁶⁴

İsmail Hakkı Bursevî âyeti şöyle tefsir etmiştir: “Size olan nimetimizi tamamlamak kabilinden olmak üzere kendi milletinizden olan Muhammed’i (s) peygamber olarak gönderdik. Bu da, başka bir nimetle kıyaslanmayacak kadar büyük bir nimettir. İçinizden gelen bu Rasûl, size Kur’ân-ı Kerim’in mânâsını ve onun içerisindeki hidâyet ve nûr kaynağı olan hüküm ve prensipleri, sırları öğretmektedir. Bunun yanında Hz. Peygamber, onun nûru ve hidâyeti ile doğru yolu bulsunlar diye Kur’ân’da bulunan hakikatleri ve sırları açıklardı. ‘O Peygamber size hikmeti öğretmektedir.’ âyetindeki hikmet, ‘sözde ve amelde isâbetli davranmak’ demektir. Ancak bu iki vasfı taşıyan kimse hakîm olarak isimlendirilir.”⁶⁵

Fahreddin Râzî, şöyle demiştir: “Bir şeyi ihkâm etmek, onu lüzûmsuz şeylerden arındırmaktır. Buna göre hikmet kişiyi cehâlet ve hatâdan uzak tutan bir haslettir.”⁶⁶ Bakara Sûresi 151. âyetteki “hikmet” kelimesi genel olarak Sünnet, Kur’an ve onun hükümlerinin maksatları ve incelikleri, yani bütün yönleriyle bilmek şeklinde anlaşmıştır.⁶⁷

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ

⁶³ Taberî, *Tefsir*, 22/116; el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/84; Ebu'l-Fida, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 7/451.

⁶⁴ el-Bakara, 2/151.

⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 2/93.

⁶⁶ Fahrüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut 1981), 4/158.

⁶⁷ Uğur, “Kur'an'da Hikmet Kavramı”, 153.

“Andolsun, biz Lokmân'a ‘Allah’a şükret’ diye hikmet verdik. Kim şükrederse, ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse, bilsin ki Allah her bakımdan sınırsız zengindir, övülmeye lâyıktır.”⁶⁸

Abdülkerîm Kuşeyrî'ye göre buradaki hikmet, “akılda, inançta ve konuşmada isabet etmektir.” Bu konuda şu yorumlar da yapılmıştır:

- Allah'ın muvaffak kıldığına uymak, nefsin arzularına uymamaktır.
- Hevânın hükmü altına girmemektir.
- Hikmet, hüküm kendisine mahsus olan Allah'ın hükmüyle var olmaktır.
- Hikmet, kendi gücünün farkında olmak, ayağını yorganına göre uzatmaktır.
- Hikmet, karşı koyamayacağını bildiğin kimseye karşı koymamandır.⁶⁹

Ebû Osman şöyle demiştir: “Kişi, sözünde, amellerinde, davranışlarında, sohbetinde hakîm olmadıkça hakîm sayılmaz. Nitekim hikmetle konuşuyor denir, fakat o, hakîmdir denmez. Hikmetin alameti, insanlara akıllarının alacağı şekilde vaaz etmektir.”⁷⁰

Ruzbihan Baklî: “Hikmet üç çeşittir; Kur’ân’ın hikmeti, hakikatleridir. İmanın hikmeti marifettir. Burhanın hikmeti, fiillerde Hakk’ın sanatının inceliklerini idrak etmektir. Hikmetin aslı ilhamın tarifîyle Hakk’ın hitabını anlamaktır.”⁷¹

Bakara 2/151 ve Lokman 31/12. âyetlerinde geçen hikmet kavramı işârî tefsirlerde genellikle “sözde ve amelde isabet etmek” olarak yorumlanmış, ayrıca Hakk’ın ikramıyla sanatının inceliklerini idrak edip onun hitabını doğru anlamak şeklinde açıklanmıştır. Müfessirler ise Lokman Sûresi 12. Ayetindeki hikmeti, dînî meselelerde derin bilgi ve anlayış sahibi olmak şeklinde tefsir etmiştir.⁷² Dolayısıyla bu âyetlerdeki hikmet hakkında âlimlerin “ilim ve anlayış”, dolayısıyla hikmetin nazarî; sûfîlerin ise bu ilmin sözde ve amelde isabet etmesi, uygulanması şeklindeki yorumlarıyla hikmetin amelî yönüne dikkat çekmişlerdir.

1.5. Güzel Ahlak

وَإِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلِّغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرَخُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا
لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوعًا وَأَنْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَ
لَيْكُمْ

مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةَ يَعِظُكُمْ بِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş olur. Sakın Allah’ın âyetlerini eğlenceye almayın. Allah’ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab’ı ve hikmeti hatırlayın. Allah’a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁷³

⁶⁸ Lokmân, 31/12.

⁶⁹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/18 (trc. 4/335-336).

⁷⁰ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/129.

⁷¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, 3/120.

⁷² Uğur, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, 153.

⁷³ el-Bakara, 2/231.

Boşanma sonrası kadına nasıl davranılması gerektiğini anlatan âyeti İsmail Hakkı Bursevî şöyle yorumlamıştır: “İyi geçinme bakımından karı-kocanın ayrıca bir husûsiyetleri daha vardır. Erkeklerin, hanımlarıyla güzel geçinmeleri, onlara ezâyı ve düşmanlık üzere kızmayı terk etmeleri gerekir. Ya ezâ ve cefâ etmeksizin yollarını serbest bırakırlar veya vefâ şartlarına muvâfik olarak beraber yaşama hukûkuna riâyet ederler. Kim eziyet ve zarar verir, cefâ ile düşmanlık ederse kendi nefesine zulmetmiş olur. Çünkü Allah Teâlâ, kıyâmet günü, zâlimin hasenâtını mazlûma vermek ve mazlûmun seyyiâtını da zâlime yüklemek sûretiyle her ikisine hak ettikleri karşılığı verecektir. Zâlim, başkasına kötülük ederse kendine kötülük etmiş olur. İyilik ederse kendine iyilik etmiş sayılır. Böylece zâlimin yaptığı kötülüğün, hakîkatte başkasına değil kendisine döndüğü ortaya çıkmaktadır. Allah Teâlâ'nın şu buyruğu buna işârettir: *‘İyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Kötülük ederseniz, o da kendi aleyhinizedir.’*⁷⁴ Sa’dî der ki: Gücün yettikçe halkın gönlünü yaralama! Eğer yaralarsan, bunun zararı sanadır. Mânâlarını düşünmeden, işâretlerini anlamadan, esrârına vukûf ile hakîkatlerine tâbi olmadan, envârıyla nûrlanıp hikmet ve mev’izalarıyla öğüt alma niyeti gibi bir niyet bile taşımadan sâdece zâhirini, lâfızlarını tilâvetle *‘Allah’ın âyetlerini eğlenceye almayınız.’* Öğüt, şâhin gibidir. Şâhin ölü üzerine değil, ancak diri üzerine konar. Kalbi ölen kimse -bundan Allah’a sığınırız- öğütlerden etkilenmez.”⁷⁵

Bu âyette Allah Teâlâ, kadına zulmedilmemesi gerektiği, hakikatte zulüm yapan kimsenin ancak kendine zulmedeceği, bunu yaparak Allah’ın âyetlerini alaya aldığı konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Âyetin siyâkından mütevellit Bursevî, bu âyetteki hikmet kavramını “güzel ahlak” olarak yorumlamıştır. Çünkü âyetlerin mânâları üzerinde düşünüp işaretlerini anlamak ve hakîkâtime tabi olmak, sadece zâhirini, lafızlarını okumakla yetinmeyip öğütlerini yerine getirmek gerektiğini ifade eder. Müfessirlerin çoğu ise buradaki hikmeti “sünnet” olarak açıklamıştır.⁷⁶

1.6. Hüküm

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَصُرُونَكَ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا

*“(Ey Muhammed!) Eğer Allah’ın sana lütuf ve merhameti olmasaydı, onlardan bir grup seni saptırmaya çalışırdı. Hâlbuki onlar, ancak kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar veremezler. Allah, sana kitabı (Kur’an’ı) ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah’ın sana lütfü çok büyüktür.”*⁷⁷

Bu âyette geçen hikmet sözcüğü Bursevî tarafından “Kur’an’daki hükümler” olarak tefsir edilmiştir. Âyetin açıklamasını şöyle yapmıştır: “Allah’ın ismet ve muhâfazası ile sana lütfü ve esirgemesi olmasaydı, onlardan bir grup seni saptırmaya yeltenmişti. Onlar suçlunun kendi adamları olduğunu bildikleri halde karıştırarak doğru hüküm vermektense saptırmaya yeltendiler. *‘Onlar yalnızca kendilerini saptırırlar.’* Çünkü yaptıkları şeyin vebâli kendilerine aittir. *‘Sana hiçbir zarar veremezler.’* Allah seni korur. Senin aklına gelen şey, işin zâhirini esas almaktır. Yoksa Allah’ın hükmünden sapma değildir. Allah sana Kitâb’ı ‘Kur’an’ı’ ve hikmeti yâni Kur’an’daki hükümleri indirmiş. Sana helâli, haramı öğretmiştir. Sana gaybı ve gizli işleri

⁷⁴ el-İsrâ, 17/7.

⁷⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 2/380.

⁷⁶ Uğur, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, 145.

⁷⁷ en-Nisâ, 4/113.

vahyederek o vakte kadar bilmediğini öğretmiştir. ‘Allah’ın lütfu sana gerçekten büyük olmuştur.’ Çünkü peygamberliğin genel ve önderliğin tam olmasından üstün bir lütf yoktur. Seni koruması ve bilmediğin şeyleri öğretmesi de bu büyük lütfundandır. Had-dâdî tefsîrinde şöyle demiştir: Bu âyetler, bir kimsenin işin hakikatini bilmeden haklı veya haksız olduğunu savunmasının câiz olmadığına delâlet etmektedir. Yine hasımlardan biri Müslüman diğeri kâfir olduğunda, hâkimin onlardan birine meyletmesi câiz değildir. Bir insanın elinde çalıntı mal bulunursa bu onun aleyhine hüküm verilmesini gerektirmez.”⁷⁸

Müfessirler ayetteki hikmete, “helal-haram, emir-nehî, ahkâm ve va’d-vaîd gibi hükümler,” “sünnet,” “vahî ile hüküm vermek” ve “Kur’an’daki hükümlerin ayrıntılı olarak ortaya konulması” gibi anlamlar vermiş, ancak hikmetin Hz. Peygamber’in uygulamalı sünneti olduğuna vurgu yapmışlardır. Yani hikmetle, Kur’an’da mücmel olarak bulunan hükümlerin Hz. Peygamber tarafından uygulanışı, hayata geçirilişi anlatılmak istenmektedir.⁷⁹

وَلَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا

“İsa, apaçık mucizeleri getirdiği zaman şöyle demişti: Ben size hikmeti getirdim ve hakkında ayrılığa düştüğünüz şeylerden bir kısmını size açıklamak için geldim. Öyle ise, Allah’a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin.”⁸⁰

Âyetteki hikmet kelimesinden kasıt, Kuşeyrî’ye göre apaçık dini hükümlerdir.⁸¹ Bursevî de aynı kanaattedir. Ancak Bursevî bu anlama ilave olarak hikmet konusunda şu açıklamalara yer vermiştir:

“Îsâ, açık delillerle mûcizeler yahut İncil âyetleri veya bir takım dinî prensiplerle geldiği zaman demişti ki: ‘Ben size hikmeti, İncil’i yahut şeriatı öğretmek için ‘getirdim ve ayrılığa düştüğünüz şeylerden bir kısmını’ din işlerini ‘size açıklamak için geldim.’ Ayrılığa düşülen şeylerden bir kısmından maksat, din işleridir. Zira dünya işlerinin beyanı Peygamberimiz’in (s) vazifesi değildir. Nitekim Efendimiz (s) şöyle buyurmuştur: ‘Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz.’⁸² Bazı mânâ ehli de şöyle demiştir: ‘Ümmet peygambere bir takım faydasız sorular soruyordu. Onun için peygamber de onlara ‘Ben size hikmeti getirdim ve ayrılığa düştüğünüz şeylerden bir kısmını size açıklamak için geldim’ demiştir.’ Yani ‘açıklanmasında size faydalı olacak soruları cevaplandıracağım’ demektir. Âyette şuna da işâret edilmektedir ki peygamberler, kitabı Allah’tan getirdikleri gibi, hikmeti de Allah’ın kendilerine ilham ettiği ilimler (sünnet-hadisler) olarak sunmaktadırlar. Nitekim bu mânâda: ‘(Peygamber) onlara kitabı ve hikmeti (sünnet ve hadisleri) öğretecek’⁸³ buyrulmaktadır. İşte bundan dolayı ‘bir kısmını size açıklamak için’ denilmiştir. Çünkü onların ayrılığa düştükleri konuların beyanı hikmettir.⁸⁴

⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 4/247-248.

⁷⁹ Durmuş, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, 185.

⁸⁰ ez-Zuhuf, 43/63.

⁸¹ Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, 3/179.

⁸² Müslim, *Fedâil*, 141.

⁸³ el-Bakara, 2/151; Âl-i İmran, 3/164.

⁸⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 18/455.

Hiz. İsa'nın toplumuna getirdiğini söylediği hikmet, müfessirlere göre "İncil" veya "hükümler", "Nübüvvet ve Kitap" ve "Allah'ın zât, sıfat ve fiillerini bilmek" şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁵

Nîsâ 4/113 ve Zuhuf 43/63. âyetlerindeki hikmet kavramının "hüküm" anlamı konusunda âlimler hemfikirdir. Ancak müfessirlerin bu âyetlere daha çok "sünnet" manası verdiği, sûfî müfessirlerin ise "hüküm" yorumunu yaparak peygamberlerin ümmetin ayrılığa düştükleri konuların hükümlerini hikmetle vuzuha kavuşturdukları görülmektedir.

1.7. Kesin Delil

أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ

"(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütte çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir."⁸⁶

Sülemî, bu âyetin tefsirinde hikmet kelimesinin "sözde, düşüncede ve davranışta isabet etmek; konuştuğunda hikmetle konuşmak, düşündüğünde hikmetle düşünmek" anlamına geldiğini söylemiştir. Ca'fer-i Sâdık ise "Hikmetle davet etmek; Allah'tan Allah'a Allah'la davet etmektir." demiştir.⁸⁷

Bursevî ise buradaki hikmetin "şüpheyi gideren kesin delil" olduğunu söylemiştir. Ona göre peygamberler, insanları şeytanın yolundan Rabbinin yoluna, cennete ve Allah'a yakınlığa ulaştıran İslam'a hikmetle yani davet edilen kişinin tereddütlerini ortadan kaldıran ona hak olan itikadı veren faydalı kesin delillerle çağırır. Bu, hakikatlerin tâlibi olan ümmetin havâssını/seçkinlerini dâvet etmek içindir. "Güzel öğütte çağır" yâni ikna edici delillerle, faydalı ve ibretli kıssalarla dâvet et. Bu da ümmetin avâmını dâvet içindir. Mev'ıza, kişinin kalbini rikkate getiren sevap ve cezayı zikretmek demektir. Bu durumda dâvetin ne faydası vardır, denilemez. Çünkü dâvet, "Mudill" isminden "Hâdî" ismine, zulmedenden âdil olanadır.⁸⁸

Müfessirlerin bir kısmı âyette geçen hikmeti "hakkı açıklayan ve şüpheyi gideren hatadan uzak doğru söz"; bir kısmı ise "vahiy, Kur'an" şeklinde tanımlamışlardır. "Hikmet" ve "güzel öğüt"ün dine çağrı ile ilgili metotları ifade ettiğini belirten Râzî'ye göre hikmet; "kesin inancı ifade eden kat'î delil" demektir. Bu bilgilerle temellendirilmiş olan çağrının hedef kitlesi, Râzî'nin "hikmet sahipleri" dediği seçkin zümredir. Bursevî bu âyet hakkında Râzî ile aynı kanaati taşımış, ancak davet konusunda havâsa ilave olarak avâmî daveti de açıklamıştır.

SONUÇ

Sufî müfessirler Âl-i İmran suresi 81. Âyet ve Cuma suresi 2. Âyet dışında 17 yerde geçen hikmet kavramını yorumlamışlardır. Bu yorumlar neticesinde ulaştığımız sonuçlar şöyledir:

1- Hikmet Allah tarafından peygamberlerine vahyedilen/öğretilen, salih kullara ve evliyaya verilen/lütfedilen bir bilgidir. Ancak bu bilgi amelden hâlî değildir. Kişi

⁸⁵ Durmuş, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", 184.

⁸⁶ en-Nahl, 16/125.

⁸⁷ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 1/380.

⁸⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 10/561-562.

bildiği ile amel ettikçe Allah Teâlâ ona bilmediklerini öğretmektedir. Dolayısıyla hikmet bilgisi “vahyedilen/öğretilen/verilen” bir bilgi olmakla birlikte kişinin bu bilgiye erişme şartı amel etmek, hikmet bilgisini kabul etmenin şartı ise arınmaktır. Öyleyse hikmet arınmak ve amel etmekle edinilen, amele dayalı bir bilgidir.

2- Hikmet kavramı pek çok anlamı içinde barındıran bir kavramdır. Ama bütün manaları kapsayan anlamı ilimdir. Çünkü kişi hikmet bilgisine sahip olduğu zaman sözlerinde, davranışlarında isabet eder, hakkı söyler, hakkı uygular. Meseleleri bütün yönleriyle bilen yani künhüne vakıf olan kişi verdiği hükümde adaletli olur.

3- Kur’ân-ı Kerîm’de peygamberlere verilen hikmet âlimler tarafından “nübüvvet ve sünnet” olarak izah edilmiştir. Ancak meselenin içine nüfuz edildiğinde görülecektir ki peygamberlik Allah tarafından verilen bir bilgi/görev, sünnet ise vahyin uygulanması, hayata tatbik edilmesidir. Burada da görülmektedir ki sünnet öğretilen bir ameldir ve ilahî kaynaklıdır.

4- Âlimler, hikmetin öğretilen bir “bilgi” olması konusunda hemfikirdir. İşte bu sebeple sûfler hikmet bilgisi konusunda ortaya konulan malûmâtı, farklı yönleri ve özellikleriyle açıklamış, zenginleştirmişlerdir. Hikmet bilgisinin hak tarafından verilmiş olması sebebiyle bu bilgiyi ledünnî bilgi; “en yüce varlığı en değerli bilgiyle bilmek” anlamından hareketle “mârifetullah” şeklinde çeşitleri ile açıklamışlardır. Çünkü “en yüce varlık”, “Hak Teâlâ”; en değerli bilgi ise “Hakk’ın kula bahşettiği hikmet bilgisidir.”

5- Müfessirler “Hikmet-i bâliğa”nın Kur’ân-ı Kerîm, her bir âyetin bir hikmet olduğunu belirtmişlerdir. Ancak Allah’ın, diğer âyetlerde sadece “hikmet” deyip burada hikmet-i bâliğa diyerek vasfıyla zikretmesi ve âyetteki “Kitab”ın genellikle “Kur’ân” şeklinde anlaşılması/açıklanmasından hareketle sûfler, bu ifadenin hikmetin aşamalı bir bilgiyi ve ulaşılan nihai marifeti ifade ettiğini/kastettiğini söylemişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki hikmetin nihayetine eriştiği bu mertebeye kulun bilgisi, Allah’ın hikmet sırlarının sınırsızlığının ve kendi aczinin farkına varmasıdır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu’l-Hafâ*. 1 Cilt. nşr. Ahmed el-Kalâş. Beyrut 1985.
- Baklî, Ebu Muhammed Sadreddîn Ruzbihan b. Ebî Nasr. *Arâisü’l-Beyân fi Hakâiki’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2008.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu’l-Beyân –Kur’ân Meâli ve Tefsiri*. redaksiyon: Hasan Kamil Yılmaz ve dğr. İstanbul 2019.
- Cürcânî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitâbü’t-Ta’rîfât*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. y.y. Dârü’r-Reyan.
- Çetin, Maksut. *İslam’da Adalet Ontolojik ve Beşerî Yansımaları*. Ankara 2019.
- Çetin, Yalçın. “Kur’ân’da ve Felsefede Hikmet Kavramı”. *Antakiyat* 3/1 (2020), 1-23.
- Durmuş, Zülfikar. “Kur’an’da Hikmet Kavramı”. *Akademik Araştırmalar Dergisi= Journal of Academic Studies* 5/18 (2003), 177-198.
- Ebu’l-Fida İsmâil b. Ömer. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*. 7 Cilt. İstanbul 1984.
- Güllüce, Veysel. “Kur’ân’da Hikmet Kavramı Üzerine”. *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 43-48.

- Günaydın, İbrahim. *Mâturîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında Hikmet Kavramı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Gürer, Betül. *Gönül Gözüyle Kur'ân İbn Atâ Tefsiri*. ed. Hamide Ulupınar. İstanbul 2017.
- İbn Abbas. *Tefsîru İbn Abbâs*. thk. Râşid Abdülmün'im er-Racâl. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1991.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri Kur'âni'l-Mecîd*. 1 Cilt. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî. Kahire 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2014.
- İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed er-Râğîb. *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. trc. Abdalbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra yay., 2012.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-İşârat: Tefsîru Sûfiyyi'l-Kâmil li'l-Kur'ani'l-Kerîm*. thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahmân. Beyrut 2007.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Ebu Bekir. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*. 17 Cilt. Beyrut 1996.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*. nşr. Ali Özek. İstanbul 1993.
- Râzî, Fahrüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. 4 Cilt. Beyrut 1981.
- Sülemî, Ebu Abdurrahmân. *Hakâiku't-Tefsîr*. 1 Cilt. thk. Seyyid Umran. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Tüsterî, Sehl b. Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Abdurraûf Sa'd-Sa'd Hasan Muhammed Ali. Dâru'l-Harem, 2004.
- Uğur, Hakan. "Kur'an'da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Âyetleri-". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 135-158.
- Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara 2001.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 2 Cilt. sad. Hamdi Döndüren. İstanbul 2017.